

دین ایرانی و هویت اسلامی

بیژن نوبخت

چکیده:

مسأله این مقاله زمینه‌های مهم فکری و دینی ایرانیان در پذیرش اسلام است. و پیش فرض آن است که در تغییر و تحولات فرهنگی عوامل اصلی، عناصر درون فرهنگی است تا شرایط خارجی. علی‌رغم وجود باورهای شرک‌آلود و خرافات در مهم‌ترین منبع مطالعه در زمینه باورهای دینی ایرانیان یعنی اوستا، در بخش گاتاها توحید، حیات پس از مرگ، بزرگداشت زندگی و از همه مهم‌تر خردگرایی به چشم می‌خورد. این‌ها زمینه‌ها و عوامل درون فرهنگی اسلام آوردن ایرانیان است و تبعیض طبقاتی مفرط و فتح ایران عناصر خارجی آن است. خردگرایی ایرانیان نیز مهم‌ترین عامل رویکرد ایرانیان به تشیع است. روشن ماندن چراغ فلسفه در ایران بعد از ضربه سنگین غزالی به جریان عقل‌گرایی و ایرانی بودن اکثر حکمای اسلامی دلیلی بر این مدعا است. در این زمینه نظراتی که اسلام ایرانیان را از سر اجبار و یا واکنش قومی می‌دانند نقد شده است. پیشنهاد این مقاله: مهم‌ترین سلاح فرهنگی در چالش‌های فعلی تکیه و ترویج فرهنگ خردگرایی است.

واژه‌های کلیدی

اوستا، گاتاها، توحید، معاد، خردگرایی، دین ایرانی، تشیع

سمینار هویت ملی اسلام

هر ملتی در طول تاریخ تجربه‌های متفاوتی را پشت‌سر می‌گذارد، و از این رهگذر آنچه فرهنگ نامیده می‌شود شکل می‌گیرد. یکی از تجربه‌های تکراری تاریخ ملت‌ها جنگ‌ها و کشورگشایی‌هاست. از حوادث مهم تاریخی که نقش مهمی در تاریخ و فرهنگ ایران داشته، فتح ایران به دست مسلمانان عرب بوده که نقطه عطفی در تاریخ و فرهنگ ایران به شمار می‌آید. به گونه‌ای که بعد از این حادثه به تدریج اسلام بعنوان دین ایرانی جایگزین آیین ایرانیان می‌شود و ایرانیان به عنوان یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین ملیت‌های مسلمان در تاریخ و تمدن اسلامی، به شمار می‌آیند. و اسلام به عنوان مهم‌ترین عنصر هویت ایرانی تبدیل می‌شود. به قول گوستاو لوبون: «علل و اسرار پیش‌آمدهای هر ملت را باید در تاریخ آنان جستجو کرد». (۱۱، ص ۳۲۳) و از طرفی آنچه موجب تحول فرهنگی می‌شود در استمرار و بقای آن مؤثر است. در این مقاله تلاش شده تا ریشه‌ها و بستر این تحول فرهنگی در تاریخ ایران را با تأکید بر آموزه‌های دینی و تا حدودی زمینه‌های اجتماعی بررسی کنیم. تا در عصر پرتحول و تحمیل حاضر با تکیه و تأکید بر همان بستر و بهره‌گیری از تجربیات گذشته راه پردشوار تعالی و پیشرفت فرهنگی مهیا شود.

۱-۱ طرح مسأله: زمینه‌های فکری و اجتماعی ایرانیان در پذیرش اسلام چه بوده؟ منظور از زمینه‌های فکری، ویژگی‌های قومی و باورهای دینی است که بستر مناسبی را برای پذیرش اسلام در ایرانیان مهیا کرد. به این ترتیب آنچه به نظر نگارنده در این زمینه مؤثر نبوده مورد بحث قرار نگرفته است.

۱-۲ پیش‌فرض‌ها: طرح این مسأله بر این پیش‌فرض مبتنی است که شکل‌گیری و تحولات فرهنگ یک امر تدریجی است و نقش مهم را عوامل و عناصر درون فرهنگی دارد و عوامل خارجی و تاریخی نقش ثانوی دارند. «خداوند سرنوشت هیچ قومی را تغییر نمی‌دهد مگر آنکه آن قوم در خمود تغییر ایجاد کنند». (رعد/۱۱)

۱-۳ روش: روش در این مقاله ترکیبی از روش تحلیلی-توصیفی بارویکردی تا حدودی تاریخی است.

۲- ایران قبل از اسلام:

آنچه در این قسمت می‌آید بررسی ادیان رایج در ایران قبل از اسلام و نگاهی به اختصار نیز به وضعیت اجتماعی منتهی به فتح ایران توسط مسلمانان داریم. اگر تمدن را شهرنشینی معنی کنیم در یک تقسیم‌بندی کلی ایران قبل از اسلام به دو دوره تقسیم می‌شود: ۱- **ایران دوره تمدن و قبل از مهاجرت آریاییها.** اولین حکومت در ایران توسط ایلامی‌ها در جنوب تشکیل می‌شود که مربوط به ۲۹۰۰ سال قبل از میلاد می‌باشد این حکومت با مهاجرت (یا هجوم) آریاییها در ۷۰۰ قبل از میلاد به پایان می‌رسد. (۱۹، ص ۱۱)

۲- ایران پس از مهاجرت آریاییها تا پایان حکومت ساسانی. این دوران از سال ۷۰۰ قبل از میلاد آغاز می‌شود و تمدن آریاییها در قالب چهار دوره حکومتی مادی، هخامنشی، پارتی و ساسانی به پایان می‌رسد (سال ۶۳۶ میلادی نبرد قادسیه) (همان و ۱۳ ص ۱۴).

۲-۲ منابع معتبر پژوهش

از وضعیت دقیق اعتقاد ایرانیان قبل از مهاجرت آریاییها اطلاعی در دست نیست قدیمی‌ترین منبع در این زمینه مربوط به «ریگ‌ودا» است که حدوداً در ۸۰۰ قبل از میلاد به کتابت درآمده است (۵، ص ۱۳۵ و ۳، ص ۴۳) و مربوط به شاخه هندی آریاییهایی است که به هند رفته‌اند. از زمان آغاز این سرودها اطلاعی در دست نیست تنها چیزی که محققان را در این زمینه یاری می‌کند توجه به محتوای این سرودهاست که بیانگر تحولاتی است که در اعتقاد و آداب و رسوم این قوم اتفاق افتاده. در مورد دین ایرانیان بعد از مهاجرت آریاییها به فلات ایران چند منبع قابل توجه اما با محدودیت‌هایی در دست است. ۱- کتیبه‌ها و سنگ نوشته‌ها که قدیمی‌ترین آنها مربوط به دوران هخامنشی می‌باشد. ۲- بخشی از گزارش هرودوت که مربوط به سال ۴۴۵ قبل از میلاد و پنجاه سال پس از مرگ داریوش است (۴، ص ۱۲). آنچه از مفاد کتیبه‌ها و سنگ نوشته‌ها و گزارش هرودوت بر می‌آید دین ایرانی مبتنی بر چندگانه پرستی و ستایش نیروهای طبیعی است که به تدریج به نیروهای مینوی تبدیل می‌شود. این چندگانه پرستی به آنچه در وداهاست نزدیکتر است (۴، ص ۱۴ و ص ۱۰ و ص ۱۳) تا آیین زردشت.

ادیان و مذهب رایج در ایران قبل از اسلام عبارتند از: ۱- **زردشت**: مهم‌ترین آیین ایرانیان قبل از اسلام زردشت است که بحث از آن در چارچوب مسأله تحقیق خواهد آمد. ۲- **زروانیان**: این آیین به اعتقاد عده‌ای از محققان بدعتی در آیین زردشت بوده در این دین اورمزد و اهریمن از یک موجود قدیمتر که *زمان بیکران* (زروان اکرنو) نامیده می‌شود پدید آمده است. ۳- **کیومرثیان**: در این دین اهریمن از شک اورمزد پدید آمده است. ۴- **یهود**: این آیین الهی در زمان هخامنشیان بدنبال تصرف بابل در ایران تا حدودی رواج یافت. ۵- **نصاری**: این آیین بعد از حمله اسکندر و در دوران اشکانی تا حدودی در ایران رواج می‌یابد. ۶- **مانوی**: که در حدود ۲۲۸ میلادی به وجود می‌آید که ترکیبی است از آیینهای رایج ایرانی. ۷- **مزدک**: که در سال ۴۹۷ میلادی در ایران بوجود می‌آید که با دین مانی در ارتباط است. ۸- **بودائیان**: این آیین از هند و پس از حمله اسکندر در شرق ایران رواج یافت.

۳- اوستا:

مهم‌ترین منبع تحقیق دستاوردهای ایرانیان قبل از اسلام کتاب اوستا است. این کتاب منسوب به زردشت است که عده‌ای از محققان آن را پیامبر الهی می‌دانند و عده‌ای آن را یک مصلح و حتی عده‌ای آن را یک اسطوره می‌شمارند. کسانی که شخصیت تاریخی آن را پذیرفته‌اند، در تاریخ زندگی، محل تولد و حتی معنی واژه زردشت با اقوال و نظرات متعددی مواجه می‌شوند که رسیدن به یک نظر قطعی را بسیار دشوار می‌کند. از آنجا که پرداختن به این موضوع هدف این نوشتار نیست و اهمیت چندانی در مسأله این مقاله ندارد، از ورود به آن خودداری می‌کنیم. اوستا مهم‌ترین منبع در شناخت ادیان ایرانیان قبل از اسلام است و در قرن گذشته

مطالعات و پژوهش‌های گسترده‌ای پیرامون آن صورت گرفته است. در اینجا به چند مسأله و موضوع پیرامون اوستا می‌پردازیم: ۱- زمان: اینکه محتوای اوستا در چه زمانی گفته شده نامعلوم است و براساس تحقیقات آن را بین ۱۵۰۰ تا ۸۰۰ قبل از میلاد می‌دانند و آنچه در این میان مهم و قطعی است و بی‌توجهی به آن موجب قضاوت‌های نادرست در این خصوص شده آن است؛ که بخش‌های مختلف اوستا که به آن اشاره می‌شود مربوط به دورانهای مختلف تاریخی ایرانیان قبل از اسلام است (۴، ص ۴۱) این موضوع بسیاری از تعارضات بخش‌های مختلف اوستا را توجیه می‌کند. کتاب فعلی اوستا از پنج بخش تشکیل شده است مهم‌ترین قسمت آن یسنا که مشتمل بر گات‌هاست که سرودهای خاص زردشت است که به زبان کهن و نزدیک به زبان وداها سروده شده و همین امر ترجمه و رمزگشایی آن را سخت کرده. قسمت‌های دیگر اوستا ویسپرد، وندیداد، یشتها، خرده اوستاست. که از نظر اعتبار و اهمیت بعد از گات‌ها قرار دارند. و بیشتر مربوط به نیایش‌ها و بیان آداب و رسوم است.

۴- مهم‌ترین ویژگی‌های فکر ایرانی

۴-۱- خردگرایی و آمیختگی دین و فلسفه: از ویژگی‌های فکر ایرانی یکی بودن دین و فلسفه و عرفان و فلسفه است (ص ۸۱ و ۱۶، ص ۵۹) این موضوع در دستور مهم آئین زردشت «پندارنیک» و آنچه شیخ اشراق از حکمت ایرانیان قبل از اسلام نام می‌برد و فلسفه خود را بر آن مبتنی می‌کند مشخص است. نام خدای مشهور ایرانیان باستان و زردشت «اهورا مزدا» است که به معنی «سروردانا» است (ص ۱۸، ص ۶۹) بر همین مطلب گواه است.

۴-۲- بزرگداشت زندگی و معنی‌دار بودن آن: «در تمام ادیانی که بر ایرانیان تسلط داشته‌اند اعتقاد بر این بوده که زندگی در این جهان دارای معانی غایی و رای این جهان است» (ص ۱۶، ص ۵۸) و هم‌چنین بزرگداشت و خیر بودن زندگی (ص ۱۳، ص ۵۶) به این ترتیب تفسیری که در دین ایرانی در طول تاریخ ارائه می‌شود به ادیان سامی نزدیکتر است تا ادیان هندی و شرقی (ص ۱۶، ص ۵۹) در حالیکه زبان قدیمی‌ترین متن دینی ایرانی به زبان وداها نزدیک‌تر است. هم‌چنین مشابهت‌هایی بین خدایان ودایی و ایرانی وجود دارد. «در آیین زردشت خدا وجودی خردگر است و برای هر چه می‌کند دلیلی دارد. او جهان را مانند بعضی از شاخه‌های آیین هند و محض تفریح نمی‌آفریند و مانند خدای عهد عتیق که غالباً از آفرینش اظهار ندامت می‌کند از آفرینش پشیمان نیست جهان می‌تواند آوردگاه خوب و بد باشد اما ذاتاً نیک است». (ص ۱۸، ص ۱۹۱)

۵- مهم‌ترین باورهای دین ایرانی

۵-۱- توحید یا ثنویت

غالب اظهارنظرهای محققان در مورد جهان بینی ایرانیان قبل از اسلام مبتنی بر برداشت‌های آنها از آیین زردشت است. و این اظهارنظرها حداقل قابل تقسیم به موارد زیر است:

۱- عده‌ای اساس آیین زردشت و حتی اساس تفکر ایرانی را مبتنی بر تعدد خدایان و آیین زردشت را استمرار همان ثنویت می‌دانند (۱۸، ص ۶۷)

۲- عده‌ای اساس آیین زردشت را بر توحید و پیامبر آن را بزرگترین منادی توحید می‌دانند پیامبری که با فهم عمیق از باورهای مردم زمان خود یک نهضت فکری و اصلاح‌گرایانه را طراحی کرد و با خدایان مرسوم و الغای خرافات، نظامی براساس توحید بنیان نهاد. این گروه معتقدند که آموزه‌های این پیامبر به مرور زمان دچار تحریف و انحراف شده. عده‌ای از این گروه عبارتند از بارتولومه، پتازونی، شفتلو ویتس، گری، شدر، ویل دورانت، میلز، اسپینگل، هاوگ. (ر. ۳، ص ۲-۱۴۱)

۳- عده‌ای از محققان نیز بین موحد دانستن زردشت و یا ثنوی بودن آن مرددند، در جایی آن را موحد و در جایی دیگر ثنوی. برای مثال عده‌ای مثل هاگ زردشت را از نظر دینی موحد و از نظر فلسفی ثنوی می‌دانند. (۲، ص ۱۹) استاد مطهری (رحمه الله) با مشقت آیین زردشت را حوزه عبادت موحد می‌داند. (۱۲، ص ۲۲۴)

۲-۵ توحید و توجیه ثنویت

همانطور که قبلاً گفته شد مهم‌ترین منبع در پژوهش دین ایرانی کتاب اوستاست و آنچه از تحقیقات دو قرن گذشته بویژه پنجاه سال اخیر پیرامون این کتاب صورت پذیرفته این است که این کتاب مربوط به دوره‌های مختلف تاریخی است. و زمان گردآوری آن معلوم نیست.

براساس گزارشهای تاریخی این کتاب در دوره ساسانیان جمع‌آوری شده در حمله اسکند از بین رفته موله می‌گوید: «در قرن نهم میلادی هنوز کتاب دینی نوشته‌های مقدس زردشتیان دارای بیست و یک کتاب (نسک) بود. این کتاب مقدس نام مخصوصی نداشت و آن را با «دین» مشخص می‌کردند». (۱۳، ص ۳۸). در دوران اخیر برای اولین بار در سال ۱۸۵۶ راپ این متن‌ها را دسته‌بندی و بررسی می‌کند. و تا امروز چندین بار بطور دقیق این متون مورد بررسی قرار گرفته اما نتایج متفاوت و بعضاً متناقض بوده و بی‌توجهی به اختلاف زمانی بخش‌های اوستا موجب این تعارضات شده. (۴، ص ۵). در چارچوب این نوشتار آنچه مهم است وجود تفکر توحیدی در آیین ایرانیان قبل از اسلام است و انتساب آن به زردشت در این جا کمتر مورد توجه است. قدیمی‌ترین و مهم‌ترین بخش از اوستای فعلی «گاتها» یا «گاتاها» است و تفکر توحیدی از همین بخش استنباط می‌شود. در سرور ۳۱ بند ۷ می‌گوید: «اوست نخستین اندیشه‌وری که روشن‌ان سپهر از فرّ فروغش درخشیدند [اوست که] با خرد خویش، «اشه» را بیافرید تا «بهترین منش» را پشتیبان و نگاهبان باشد (۷، ص ۱۹) از سرودهای دیگر گاتاها سرود ۴۴ است (۷، ص ۴۴) که در این سرود با عباراتی زیبا در یک گفت‌و گوی صمیمانه با خدا در نهایت اوست که مبداء و خالق همه چیز اسیت در این سرود به طور قاطع اهورا مزدا خالق همه پدیده‌های جهان و همه حوادث و رویدادهای عالم معرفی شده و حتی کوچکترین اشاره‌ای هم به مددکار و دستیار نشده است. نه تنها در این سرود که در سراسر گاتاها فقط یک خالق وجود دارد و آن هم اهورا مزداست. (۳، ص ۱۴۰) از جمله سرودهای دیگری که می‌توان از آن توحید را استنباط کرد سرودهای ۴۳ و ۲۹ و ۳۱ و ۳۳

و ۴۶ است. اشیگل، ویندیشمان ... می‌نویسند اگر ماگاتاها را مورد دقت قرار دهیم در پایان به یک توحید صرف و کامل می‌رسیم (۳، ص ۱۴۲). اما درباره ثنویت و وجود خدایان متعدد در بخش‌های دیگر اوستا چند توجیه و دلیل وجود دارد. ۱- اکثر محققان تاریخ ادیان، دین را یک پدیده اجتماعی دانسته و پرستش نیروهای طبیعی و اعتقاد به خدایان متعدد را جزء مراحل ابتدایی دین می‌دانند براین اساس وجود خدایان متعدد در بخش‌های دیگر اوستا می‌تواند مربوط به مراحل ابتدایی دین ایرانی باشد.

۲- وجود خدایان متعدد و خرافات موجود در دین نتیجه تحریف و سوء استفاده از دین می‌باشد برای نمونه داریوش در کتیبه‌های خود غیر از اهورا مزدا از خدایان دیگر نیز یاد می‌کند و این حقیقت اثبات می‌کند که داریوش و به طور کلی پادشاهان هخامنشی درصدد تلفیق ادیان قدیم و آیین زرتشتی برآمدند (۱۰، ص ۹۸) و این کار قطعاً در محبوبیت پادشاهان بی‌تأثیر نبوده. این امر در دوران ساسانیان شدت بیشتری یافته است. ۳- بخشی از عبارات اوستا به علت ترجمه و فهم نادرست از آن به ثنویت منسوب شده است. (۳۰، ص ۱۴۸ به بعد)

۳-۴ اعتقاد به حیات پس از مرگ، رستاخیر و جاودانگی روح

یکی دیگر از اصول مهم دینی ایرانیان قبل از اسلام اعتقاد به حیات پس از مرگ است که در این موضوع برخلاف موضوع توحید اختلافی نیست. اعتقاد به حیات پس از مرگ و روز حساب در میتراثیسم هم وجود دارد (۱۰، ص ۶۹) اعتقاد به معاد رکن اساسی و شناخته شده در تعلیمات زردشت است (۱۸، ص ۹۵)

در سرود ۳۰ گاتاها چنین آمده: ای هوشمندان! بشنوید با گوشها ... پیش از آن که رویداد بزرگ به کام ما پایان گیرد از میان دو راه [یکی را] برای خویشتن برگزینید و این [پیام] را به دیگران بیاموزید (۷، ص ۱۴).

۴-۵ آزادی انتخاب

«یکی از مشخصات بسیار جالب پیام زردشت که همه محققین آن را تأیید می‌کنند، وجود آزادی و اختیار انسان در انتخاب راه خویش است در گاتاها انسان آزاد آفریده شده و اوست که به اختیار سرنوشت خود را شکل می‌دهد. حتی پیروان دروغ نیز آزادانه راه خود را انتخاب می‌کنند انتخاب آزاد و اهمیت اختیار در دین زردشت به حدی روشن و صریح بیان شده که احتیاج به تشریح و توجیه نیست». (۳، ص ۲۰۰-۱۹۹) در سرودهای ۳۰، ۵۳ و ۳۱ به این اصل اشاره شده است. در بخشی از سرود ۳۱ آمده: ... هر کس باور خویش را به آزاد کامی بپذیرد (۷، ص ۱۹).

سمینار هویت ملی اسلام

۵- زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی

۱-۵ تبعیض طبقاتی و ظلم بیش از حد: از عوامل مهم و مؤثر روی آوردن ایرانیان به اسلام ظلم بیش از حد پادشاهان ساسانی و تبعیض طبقاتی در آن «دوران بوده تا حدی که طبقات پایین از علم‌آموزی منع شده بودند به حدی که فرودسی در شاهنامه خود به این مسأله در داستان مرد کفش دوز اشاره می‌کند. (۸، ص ۱۶)

۲-۵- وجود خرافات:

یکی از عوامل مهم استمرار خرافات و اعتقاد به خدایان متعدد در بین ایرانیان بنابر آنچه محققان اظهار می‌دارند. وجود جماعت و یا طبقه «مغان» است این جماعت که منشاء و هویت آن تا حدودی در پرده ابهام است (۵، ص ۴۶۶) مهم‌ترین نقش را در انحراف آیین زردشت به عهده داشته‌اند گومل معتقد است که وظیفه کهنانت را در جامعه مادها به عهده داشتند پس از زرتشت برای حفظ موقعیت خویش متعقدات خود را با دکتترین زرتشت تلفیق نموده و در دین زرتشت عناصر بت پرستی را که پایه اعتقادات آنها بود، وارد نمودند (۳، ص ۳۳۹) جان-ناس معتقد است هنگام ظهور زرتشت این جماعت نخست برخلاف او برخاسته، لیکن بعد از چندی برای حفظ وضع اجتماعی و رواج صنعت خود (سحر و جادو) بهتر آن دیده‌اند که به درون حلقه آن دین درآیند و خود زمام پیشوایی و معلمی روحانی آن آیین نوین را در سراسر ممالک خاورمیانه به کف گیرند (۵، ص ۴۶۶) عبادات خرافی و مناسک قدیم آریاییهای باستانی که زردشت حرام دانسته و آن را دشمن داشته بود اندک، اندک به درون او راه یافت و در پیرامون وحدت اهورا مزدا الهه دیگر ... به ظهور رسیدند (همان ص ۴۶۸) آنچه در این زمینه قابل توجه است اینکه در گاتاها حتی یک بار نام خدایان آریایی برده نشده است (۳، ص ۲۰۷) و در سرود ۳۲ گاتاها با شراب هوم و رقص و پایکوبی و مستی دور آتش گردیدن و گاو و گوسفند قربانی کردن مخالفت شده (۷، ص ۲۶ و ۲۵) شدت انحرافات و خرافات در آیین زردشت به حدی رسیده بود که عده‌ای معتقدند اگر اسلام نمی‌آمد مسیحیت ایران را می‌گرفت چرا که مراکز علمی ایرانیان قبل از اسلام در اختیار مسیحیان بوده (۱۲، ص ۹۹).

تا بدین جا به مهم‌ترین زمینه‌های فکری و اجتماعی ایرانیان قبل از اسلام اشاره شد این زمینه‌ها بستری مساعد را برای پذیرش اسلام توسط ایرانیان مهیا کرد. خرد گرایی - توحید - معاد - آزادی در انتخاب دین و بزرگداشت زندگی آموزه‌هایی است که در اسلام نیز بر آنها تکیه شده دعوت به یگانه پرستی و خدای یگانه مهم‌ترین اصل اعتقادی اسلام است که در باورهای ایرانیان قبل از اسلام سابقه داشته اگرچه باورهای شرک‌آلود و خرافات هم کم نبوده. اعتقاد به معاد نیز از مهم‌ترین اصول فکری اسلام است. آنچه به نظر نگارنده جالب به نظر می‌رسد و قابل تأمل است این است که در قرآن آیات زیادی در اثبات معاد و یا پاسخ به استبعادهای مشرکین وجود دارد، (مثلاً، جاثیه ۲۴، رعد ۵، انعام ۲۹، هود ۷، اسراء ۴، مؤمنون ۳۷) و این حاکی از مقاومتی است که مشرکین صدر اسلام در مورد معاد داشته‌اند. اما از طرفی دیگر در باورهای ایرانیان قبل از اسلام اعتقاد به حیات پس از مرگ وجود داشته و این امر سهم بزرگی در نزدیکی دین زردشت با اسلام داشته است. زمینه خردگرایی نیز میدان گسترده‌ای است که مجالس دیگر می‌طلبد اما به همین قدر اکتفا می‌شود که قرآن و اسلام دعوت خود را با آگاهی و شناخت آغاز می‌کند (یوسف ۱۰۸) و در آموزه‌های قرآن ملاک خلافت انسان بر زمین علم به اسماء الهی است (بقره، ۳۱) قرآن مخالفین خود را دعوت به تفکر و در صورت نپذیرفتن منصف به جهل و نادانی می‌کند روایات و احادیث زیادی از پیامبر و معصومین در باب اهمیت فکر، اندیشه، تعلیم و تعلم آمده که جای

هیچ تردیدی باقی نمی‌گذارد که اسلام و قرآن بر موضوع دانش و خردورزی تأکید بسیار دارد. تناسب و هماهنگی اصول مهم جهان‌بینی اسلامی با زمینه‌های مساعد فکری در فرهنگ و دین ایرانیان و شرایط نابسامان اجتماعی اواخر دوران ساسانی بستر مناسبی برای پذیرش تدریجی اسلام در ایران آن زمان می‌شود.

۷- بررسی چند نظریه در اسلام و تشیع ایرانیان

در میان مستشرقین و محققین در موضوع اسلام و مذهب تشیع ایرانیان تحویلی‌نگری‌هایی وجود دارد
۱- بعضی اسلام آوردن ایرانیان را به زور شمشیر اعراب دانسته و حتی اسلام را برای ایرانیان فاجعه دانسته‌اند (۱۲، ص ۱۶۷) ۲- بعضی دیگر مثل احمد امین تشیع ایرانیان را عکس‌العمل زیرکانه در مقابل اسلام و اعراب دانسته و یا مثل کنت گوینو عقاید شیعه در باب امامت و عصمت را ناشی از عقاید قدیمی ایرانیان در باب سلاطین می‌دانند (۱۲، ص ۱۲۰ و ۱۲۲)

۱-۷ نقد و بررسی

امروزه توسعه علوم و تاریخ علم اینگونه تحویلی‌نگری را باطل دانسته حصر گرایی روش‌شناختی محقق را در زندان رهاوردهای خود محصور می‌سازد و او را از رؤیت و کشف دیگر حقایق بی‌نصیب می‌کند. (۲۲، ص ۲۴۶)
از این رو پدیده‌های انسانی را نمی‌توان به یک جنبه یا علت تقلیل داد. لذا هر تبیینی بخشی از عوامل و یا چهره موضوع را بیان می‌کند. چرا که پدیده‌های انسانی (حتی طبیعی) معلول مجموعه‌ای از عوامل پنهان و آشکار است. نظریات فوق از این نقیصه به دور نیستند. و نگارنده نیز آنچه بعنوان زمینه‌های فکری و دینی ایرانیان در این موضوع بیان کرده بخشی از عوامل مؤثر در موضوع است.

نقد نظریه اول: تاریخ فتوحات و کشورگشایی‌ها حاکی از آن است که هیچ‌گاه فاتحین نتوانسته‌اند باورها و اعتقادات خود را به زور بر ملت مغلوب تحمیل کنند. می‌توان مردم را با زور وادار کرد که به زبان خاص تکلم کنند و یا بعضی از آداب و رسوم را انجام ندهند. اما نمی‌توان انسان‌ها را به زور به موضوعی باورمند کرد. چنانچه در طی چند قرن در روسیه نتوانسته‌اند اسلام را از مردم بگیرند (۱۱، ص ۷۷۲). علاوه بر این اصل می‌توان به دلایلی چند نیز اشاره کرد.

۱- تدریجی بودن اسلام ایرانیان: فتح ایران در نیمه اول قرن هفتم میلادی اتفاق افتاد اما اسلام آوردن ایرانیان بتدریج محقق شد طبق گزارش مسعودی در مروج الذهب در سال ۳۳۲ هجری قمری هنوز در ایران آتشکده‌های زرتشتیان برپا بوده و او از آنها گزارش می‌دهد (۲۰، ص ۲۴۲). موله نیز می‌گوید زرتشت در ایران به یکباره محو نمی‌شود و در قرن چهاردهم هجری در شیراز زرتشتیان وجود و حتی نفوذ داشته‌اند (۱۳، ص ۳۰). اگر ادبیات و شعر را مهم‌ترین تجلی‌گاه باورهای یک ملت تلقی شود در قرن ۷ و ۶ هجری است که باورهای اسلامی در ادبیات ایرانی بطور چشمگیری ظهور می‌کند که پیش از قرن ۳ و ۴ هجری است (۱۲، ص ۱۰۳) لذا تا قبل از قرن سوم هجری که استقلال سیاسی ایران است، بسیاری از مردم ایران تابع کیش‌های مختلف بوده‌اند. (همان، ص ۱۲۲)

علاوه بر این اگر ایرانیان اعراب مسلمان را به چشم مهاجم و عداوت می‌نگریستند قطعاً فتح ایران به این آسانی صورت نمی‌پذیرفت (۹، ص ۱۴). همچنین اگر نظریه زور تا حدی درست می‌بود می‌بایست در طول تاریخ در مواقعی که ایرانیان از قدرت برخوردار بودند به آیین گذشته خود بازمی‌گشتند. یکی از این فرصت‌ها نقش ایرانیان در انتقال خلافت از بنی‌امیه به بنی‌عباس است که ایرانیان می‌توانستند در این مقطع تاریخی آیین کهن خود را تجدید کنند. (۱۲، ص ۵-۱۰۴) حتی در دوره آل‌بویه که ملیت مورد افتخار بود ایرانیان به فکر بازگشت به آیین باستانی خود نبودند (۱۹، ص ۲۳).

گوستاولوبون می‌گوید: اعراب در مقابل نژادهای مختلفی که تحت تسلطشان بود نمی‌توانستند اعمال زور نمایند زیرا آنها به آسانی مذهب و نظامات آنان را پذیرفته بودند، (۱۱ ص ۷۶۴) لذا این نظریه را نمی‌توان پذیرفت، بلکه حادثه مهم پذیرش اسلام ایرانیان را باید در روحیه و دین ایرانی و زمینه‌های اجتماعی آن دید که به آنها اشاره شد.

اما نقد نظریه دوم: براساس مفروضات مساله این نوشتار و آنچه به عنوان زمینه‌های فکری و دینی ایرانیان در گرایش به اسلام بیان شد هماهنگی روحیه ایرانی یا تشیع عاملی اصلی و درون فرهنگی تشیع ایرانیان است. همانطور که اشاره شد خردگرایی یکی از ویژگی‌های روحی ایرانیان و پندار نیک یکی از آموزه‌های مهم دینی ایرانیان قبل از اسلام است. شواهد تاریخی و کلامی ذیل نیز گواهی است بر این مدعا: ۱- بعد از حمله امام محمد غزالی به فلسفه در بسیاری از کشورهای اسلامی فلسفه از رونق افتاد اما فلسفه در ایران خشکیده نشد (۱، ص ۴۸) در تاریخ علوم اسلامی بیش از نود درصد از متفکران اسلامی ایرانی بوده‌اند (۱۶، ص ۹۲) ۲- از طرفی دیگر شیعه یکی از جریانات فکری عقل‌گرا در تاریخ اسلام بوده، پذیرش حسن و قبح عقلی و اصل «عدل» در اصول مذهب شیعه و پذیرش عقل بعنوان یکی از منابع استنباط بیشترین نزدیکی و تناسب با اندیشه‌های ایرانی دارد.

پیشنهاد: به نظر می‌رسد در عصر پرتحول و تحمیل حاضر بهترین سلاح در چالش‌های فرهنگی فعلی تکیه و ترویج خردگرایی است.

سمینار هویت ملی اسلام

یادداشت ها

۱- بعضی از تاریخ های قبل از میلاد در گزارش های تاریخی تخمینی است و به همین علت امکان گزارش های متفاوت وجود دارد

۲- خاستگاه عمده مطالعات در حوزه تاریخ ادیان و دین پژوهیدر چند قرن اخیر غرب است و پیش فرض این مطالعات این است که دین یک نهاد اجتماعی است که منشا بشری دارد. لذا قانون تکامل بر آن حاکم است. پرستش از طبیعت پرستی، روح پرستی توتم پرستی و ..... شروع و در نهایت به یگانه پرستی می رسد و اما بر اساس باورهای ما دین منشا الهی دارد و تمام انبیا الهی دعوت به توحید کرده اند.

۳- در مورد تاریخ و محل تولد زردشت و حتی معنی واژه زردشت اختلافات زیادی است. جان.بی. ناس میگوید: شرح و بیان داستان پیدایش مذهب زردشت کار آسانی نیست. ماخذ موجود بر خلاف منابع آیین ودا چندان روشن و موثق نیست. (۵-ص ۴۵۰) در باره زمان زردشت چند نظر وجود دارد قرن نهم ق - م قرن ششم ق - م اما آشتیانی بر اساس تحقیقات خود زمان زردشت را ۱۴۰۰-۱۷۰۰ قبل از میلاد می داند همزمان با وداها(۳-ص ۱۱۸) در باره معنای واژه زردشت (ر. ک. ۳-ص ۴۶-۴۹)

فهرست منابع و مأخذ:

- ۱- ابراهیمی دینانی، غلامحسین، (۱۳۸۳)، عقلانیت و معنویت، مؤسسه تحقیقات و علوم انسانی.
- ۲- اقبال لاهوری، محمد (۱۳۵۴)، سیر فلسفه در ایران، ترجمه، ا.ح. آریانپور، انتشارات بامداد.
- ۳- آشتیانی، جلال‌الدین، (۱۳۸۱)، زرتشت، مزدیسنا، حکومت، شرکت سهامی انتشار.
- ۴- بنونیست، امیل، (۱۳۷۷)، دین ایرانی بر پایه متن‌های معتبر یونانی ترجمه علی‌اصغر حکمت، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- ۵- بی. ناس، جان، (۱۳۷۲)، تاریخ جامع ادیان، ترجمه علی‌اصغر حکمت، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- ۶- پیرنیا، حسن، (۱۳۸۲)، تاریخ ایران باستان، پیک ایران.
- ۷- دوستخواه، جلیل، (۱۳۷۰)، اوستا، انتشارات مروارید.
- ۸- رضی، هاشم، (۱۳۸۰)، حکمت خسروانی، انتشارات بهجت.
- ۹- زرین‌کوب، عبدالحسین، (۱۳۶۹)، کارنامه اسلام، انتشارات امیرکبیر.
- ۱۰- شایان، فریدون، (۱۳۵۱)، سیری در تاریخ ایران باستان، انتشارات رز.
- ۱۱- لوبون، گوستاو، (بی‌تا)، تمدن اسلام و عرب، ترجمه سید هاشم حسینی، انتشارات کتابفروشی اسلامیه.
- ۱۲- مطهری، مرتضی، (۱۳۷۲)، خدمات متقابل اسلام و ایران، انتشارات صدرا.
- ۱۳- موله، ماریژان، (۱۳۷۷)، ایران باستان، ترجمه ژاله آموزگار، انتشارات توس.
- ۱۴- مهر، فرهنگ، (۱۳۸۱)، دیدی نواز دینی کهن، (فلسفه زرتشت)، جام.
- ۱۵- نصر، سیدحسین، (۱۳۸۲)، سه حکیم مسلمان، انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۱۶- _____، (۱۳۸۳)، سنت عقلانی اسلامی در ایران، ترجمه سعید دهقانی، قصیده‌سرا.
- ۱۷- هوار، کلمان، (۱۳۷۵)، ایران و تمدن ایرانی، ترجمه حسن انوشه، انتشارات امیرکبیر.
- ۱۸- هیلنز، جان، (۱۳۸۵)، شناخت اساطیر ایرانی، ترجمه ژاله آموزگار - احمد تفضلی، نشر چشمه.
- ۱۹- فلسفه در ایران (مجموعه مقالات فلسفی)، (۱۳۶۶)، انتشارات حکمت.
- ۲۰- مسعودی، ابوالحسن علی بن الحسین بن علی، مروج الذهب و معاون الجوهر، ج ۲، (۹-۱۴)، قم دارالهجره.
- ۲۱- یعقوبی، احمدابن ابی‌یعقوب، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آینی، ج ۲، (۱۳۷۱)، انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۲۲- فرامرز قراملکی، احد اصول و فنون پژوهش، (۱۳۸۳)، انتشارات مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.